

Фольклористика

УДК 821.161.2 (477.85/87)
ББК 83.3 (4Укр) 6

ГОГОЛІВСЬКИЙ ВІЙ І БУНЬ (БУНЯК, БУНЬО) ШОЛУДИВИЙ ЯК УКРАЇНСЬКИЙ АРЕЙ – МАРС

С. Г. Пушик

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380(342)59-60-74;
e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

У дослідженні пропонуються нові погляди на фольклорно-міфологічні основи не лише Гоголівського Вія, а й інших образів, місцевостей і святилиць, язичницьких обрядів тощо.

Ключові слова: *Вій, Бунь, Арей, фольклор Карпат.*

О.М.Афанасєв у своєму тритомному дослідженні “Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов” (перевидано в скороченому варіанті під назвою “Древо жизни”. – М.: Современник, 1982) писав: “Наші казки знають могутнього дідугана з величезними бровами і надзвичайно довгими віями. Брови та вії так густо поросли в нього, що зовсім затемнили зір; щоби він міг на світ глянути, для цього потрібно кілька силунів, які могли б підняти йому брови і вії залізними вилами”. Далі відомий фольклорист пише, що цей казковий старий дід нагадує українського Вія, відомого з повісті Миколи Гоголя “Вій”. Вії дідугана опущені аж до землі, та коли їх підняти, то ніщо не врятується від його погляду. Склалася думка, що назва його походить від слова “вії”, а тому це не може бути його головним іменем, а тільки другою назвою. Далі вчений пише, що на українському Поділлі уявляють Вія як страшного згубника, який поглядом своїм убиває людей і перетворює в попіл міста й села, на щастя вбивчий погляд його закривають густі брови й густі вії. Тільки тоді, коли треба знищити ворожі раті або запалити вороже місто, піднімають йому вії вилами [1, 66]. А далі, на нашу думку, О.М.Афанасєв робить фатальну помилку, пишучи, що в такому грандіозному образі народна фантазія малювала собі бога – громовика (Діда-Перуна); з-під хмарних брів і вій кидає він блискавичні погляди й насилає смерть і пожежі.

Тут напрошується інакше трактування цього образу з української міфології. Якщо Вій нищить ворожі раті й міста, то він – бог війни, про

що засвідчує його назва. Якщо війна починалася, то війна когось убивала, тому й зрозуміло, що у Вія фатальний погляд. У повісті Миколи Гоголя Вій з'являється опівночі з дружиною чортів, що ніяк не вписується в образ Громовика, який чортів убиває [2, 144-180]. На Збруцькому ідолі зображений бог з конем і мечем, і цей бог ніби зажмурений. Дослідники називають його Перуном, бо ж у карпатських легендах таким же сонним виглядає дух божий Алей, який спить на хмарі й бореться з Аридником (Антиродом). Алея можна зіставити з Іллею Громовиком, який став намісником Перуна, але ж він ніколи не зображувався з довгими віями.

Можливо, що на Алея ліг міфологічний пласт оповідок про Арея, якому поклонялися ще скоти (скіфи), забиваючи в землю на могилі грандіозний меч, що був своєрідним ідолом цього бога. У Карпатах храми Арея були на вершинах Аршицях, як ось поблизу Космача й Лючі. Гоголівський Вій – верховода чорних сил. Заодно він дуже нагадує собою Марса, який був богом родючості, дикої природи, багатства, а згодом став богом війни. Арей – це той же Марс [3, 28-29]. Микола Гоголь у примітці до повісті пише: “Вій – є колосальний витвір простонародної уяви. Таким іменем називають у малоросіян начальника гномів, у якого вії на очах ідуть до самої землі. Вся ця повість є народний переказ. Я не хотів змінювати його і розказую так просто, як чув”.

З цього твору дізнаємось, що бурсаки потрапляють на хутір до якоїсь баби, що схожа на казкову Бабу-Ягу (Лісову Бабу), що теж уявлялася сліпою. Три бурсаки нагадують казкових богатирів. Одного з них, філософа Хому Брута, баба з мітлою осідлала й полетіла на ньому понад землею. Тут уже чітко постає в нашій уяві відьма-босорканя. Мандрівка Хоми Брута закінчується, коли він починає виголошувати молитви й заклинання. Від цього баба втрачає силу й чари. Бурсакові вдається осідлати відьму-босорканю, й він починає її гамселити. Гине баба під Києвом. Він побачив, що це вродлива дівчина з довгою косою.

І ось вбивцю-семінариста посилають на хутір читати Псалтир. Виявилося, що така була воля дівчини – дочки багатого сотника, яка померла. Далі події розгортаються так, як у відомій народній казці про цареву дочку й бідного вояка. Жоден вартовий не може вціліти вночі у церкві коло тіла мертвої. Гоголь описав навіть таку деталь: люди, які несли тіло панночки до церкви, прикладали долоні до пічки. Це був обряд очищення вогнем, поширений в Україні з незапам'ятних часів.

Хома Брут читає Псалтир й опівночі бачить, як сотниківна із заплющеними очима встає з домовини й шукає Хому по церкві, але він священною крейдою довкола себе провів коло (сонячний знак) й це його рятує від загибелі. Панночка намагалася проникнути до бурсака до перших півнів. Другої ночі Хома обвів себе крейдяним колом на крилосі. Опівночі знову встала ця панночка і шукала бурсака. Навіть стояла на рисі й позеленілими мертвими очима дивилася на Хому Брута, але його не бачила. Хропіла, вимовляла закляття, а чорнокрилі духи ломилися у вікна, двері, лізли крізь дах, але кукурікання півня поклато край цьому. Хома за ніч посивів. Третьої ночі Хома Брут почув завивання вовків, ме-

ртва сотниківна на цей голос устала з домовини. В церкві звівся такий вітер, що попадали ікони, побило вітром вікна, зірвало двері, й до середини ввірвалися крилаті й хвостаті страховиська, що мали кігті й літали. Раптом усю стіну заступило величезне страховисько, яке мало таке волосся, як ліс, але крізь сітку лісу видно було брови й великі очі. Над Хоמוю повис клубок чортів (“что-то в виде огромного пузыря”), але Хоми Брута чорти не бачили. “Приведіть Вія! Йдіть по Вія!” – пролунали слова панночки. І раптом настала тиша в церкві; почулося вдалині вовче завивання, і скоро загупали важкі кроки, що відлунювали по церкві; глянувши збоку, побачив Хома, що ведуть якогось приземкуватого, сильно-го кривоногого чоловіка. Він увесь був у чорній землі. Неначе жилаві, міцні корені, виглядали його засипані землею ноги й руки. Тяжко ступав, шохвилини спотикаючись. Довгі вії були опущені аж до землі. З жахом помітив Хома, що обличчя страховиська було залізне. Цей дідуган нічого не бачив і скомандував злим духам, щоб підняли йому вії. Коли очі Хоми Брута зустрілися з очима Вія, той залізним пальцем показав, де сховався філософ, і бурсак тут же загинув. Безперечно, що це був український бог війни.

Сотниківна у повісті "Вій" виступає жрицею бога війна, українського Марса, що первісно вважався латинським богом родючості, рослинності й дикої природи, а пізніше був ототожнений з грецьким Аресом. У фольклорі Карпат він відомий, як Арія, Аріяка, Арійник і Алідник. Відчувається, що Арій змішався з Алідником (Анти - Родом). Про храм скіфського Арея залишив свідчення грецький історик Геродот [4, 194].

На похороні згадують, як ця відьма, дочка сотника, напала на дітей, перекинувшись на собаку. Це – жінка-вовкун, що живиться кров'ю, а заодно має гіперсексуальний потяг до чоловіків. Навіть псаря Микиту зуміла "осідлати". Їждження на Микиті, а пізніше на філософі Хоми Бруті – це алегорія оргазму. У часи Миколи Гоголя кийські Лисі гори (а їх тут є аж шість) ще сприймалися як місця шабашів відьом, так же само як і гора Бусовиця. На той час мало хто знав народне звичаєве право, на основі якого приймалися Литовські статuti. Орест Левицький пише, що "...забійцю, схопленого на гарячій учинку, або навіть підозрілого в цій злочині, прив'язували до ноги трупа і залишали в такому положенні до суду, до урядового огляду. Це мало значення "лиця" (російської "улики", "поличного") або ж муки, щоб нею примусити злочинця до признання, і це був справді дуже здатний для того спосіб, бо рідко який збійця міг довго видержати таке сусідство з трупом забитої ним людини ...".

У Гетьманщині XVI-XVIII ст. приковування до трупа втратило вже правовий характер і мало значення тільки непотрібного додатку до тої кари, яку остаточно одержував потім злочинець, а коли його й дарували горлом, то це видовисько, що його прилюдно водили прикованого до труни, як ховали мертвого, лягало довічною ганьбою на його голову. Правда, на Запоріжжі, либонь збійцю живцем закопували у землю разом з його жертвою, і хоч в Гетьманщині такої жорстокої кари не вживали в

XVII ст., але коли припустити, що вона хоч коли-небудь була в стародавніх звичаях народного суду на Україні, тоді приковування до труни в XVII-XVIII ст. могло б вважатися тільки як символ стародавньої кари, не доведеної до краю, бо збійцю тільки приводили до ями, але не опускали туди разом з мерцем. Правду кажучи, і в цій зм'якшеній формі звичай приковування містив у собі чимало зайвої жорстокості. Поки забитий лежав у домі, прикований злочинець був невідступно при ньому, а коли того несли до церкви чи до кладовища, поруч з труною вели і його, і весь час він мусив слухати голосіння родичів забитого, їх докори та прокльони. Звичайно, мерця на ніч заносили до церкви і вкупі з ним замикали там і його вбійника, а щоб він, борсаючись з остраху не визволився, його зв'язували по руках і ногах і клали під "марами", на яких ставили труну ... Ще в 1783 р. в церкві с. Мосонець Чернігівської єпархії після панахиди над забитим козачим сином Йосипом Биденком була прикована до його труни дочка козака, дівка Христя Водяниківна, причому місцевий священник не тільки не заважав цього робити канцеляристові Хоменкові, а ще й наказував людям, що були в церкві, в'язати Христю і в такому виді покласти під труну.

Батько-сотник, очевидно, саме так покарав семінариста-вбивцю своєї дочки, примусивши ночами читати коло тіла в церкві Псалтир. Він помирає "от страху". Зрозуміло, що в колі бурсаків точилися такі розповіді, які обілювали Хому Брута чи його прототипа, тому й народне оповідання, яке художньо опрацював Микола Гоголь, – це суміш дохристиянських вірувань з християнськими, фольклор середовища київських семінаристів з художнім вимислом письменника. Але попри все ми маємо образ праукраїнського Вія, що, можливо, входив до трійці Стрибог, бо ж автор "Слова о полку Ігоревім" саме Стрибога назвав дідом вітру, не сказавши нічого про батька, і це дало підставу багатьом дослідникам слов'янської міфології Стрибога робити богом вітрів. Вій більше підходить на цю роль.

У повісті Миколи Гоголя є деталь, яка ріднить Вія з героями "Слова о полку Ігоревім", що теж порівнюються з вовками. Завивання вовків чується й під час затемнення сонця. Бачимо, що з Вієм знається дочка сотника-воїна, який убивав на війні. За це вона й приречена на таку ганебну смерть.

На Збруцькому ідолі, крім зображення Перуна чи то іншого сонячного божества, в найнижчій зоні є три боги, пальці яких немов залізні, а очі – немовби зажмурені. Цих трьох богів названо Велесом у профіль і фас, але, на нашу думку, – це Стрибог-Троян-Триглав, тобто три чорти, серед яких є і Вій. Цікаво, що "Скали Довбуша" в Бубнищі, які є поганським святилищем, начебто обживав якийсь Войнило. Цей надзвичайно цікавий комплекс з печерами – "конюшнями", з вівтарями, з безводною цистерною-криницею та слідом Велета на камені міг бути храмом, де вшановували і Вія (Вій, війна, Войнило). Цікаво, що гоголівський Вій своєю шерстю нагадує Волоса, а кривими руками й ногами, засипаними землею, – Велеса, тобто земного бога.

Щодо легенд з Поділля, які наводять О.М.Афанасьєв, то він має на думці легенду про город Дівич, яку на березі Збруча, в селі Голенищеві, записав славетний В.І.Даль (Козак Луганський). Його увагу привернули залишки якихось укріплень, що їх називали Забутком і Дівич-городом. Розказували, що на цьому місці стояв колись замок, у якому жила колись княжна, а сусідніми землями володів дужий і страшний чарівник – Сонний Баняк. Ніхто не витримував його зловісного погляду: очима він знищував усе. На щастя, очі його постійно були заплющені, й він сам не міг їх відкрити. Два помічники, ставши за спиною, щоб не зустрітися з його поглядом, золотими підпорками піднімали вії Сонного Баняка. Коли цей чарівник почув про вродливу дівчину, то послав до неї сватів, але дівчина йому відмовила. Тоді Сонний Баняк послав воїнів, щоб здобули замок. Нічого не вийшло з цього, бо в захисників було багато хліба й води. Тоді прибув сам Сонний Баняк. Помічники підняли йому вії, і – загинуло місто Дівич з усіма його жителями.

Автор цієї статті обійшов городище Діви поблизу Голенищева, яке називається тут Звенигород. Очевидно, цей лівобережний храм на Збручі належав до спільного комплексу святилищ, що на Гусятинщині Тернопільської області. Подібний храм Велеса був у подільському селі Велесневі (тепер Монастириський район Тернопільської області), де народився славетний етнограф і фольклорист Володимир Гнатюк. Можливо, що поганські храми руйнували не тільки свої бояри, але й половецькі хани. Цей Сонний Баняк нагадує не лише Вія, але половця Бонака, який нападав на Русь і Візантію, брав участь у міжусобних війнах наших князів. Він з'явився у Причорномор'ї наприкінці XI століття й зник з політичної арени на початку XII сторіччя. Інші подібні легенди доносять нам ім'я вже не Боняка й не Сонного Баняка, а Буня Шолудивого. Це дає привід думати, що Сонний Баняк узяв на себе дещо від Бадняка (це різдвяний Дід у вигляді поліна, якого вшановують болгари ще й тепер), а дещо залишилося від половецького хана Боняка [5].

Цікаво те, що в повісті Гоголя дівчина-сотниківна, яка знається з Вієм, нагадує дівчину-княжну, яка гине від Сонного Баняка, котрий хоче її засватати: залізний палець і залізне обличчя міфічного руйнівника дає підстави думати, що ідол його міг стояти на Залізному Току поблизу Бубнища (в селі Тяняві). На таких Токах відбувалися казкові поєдинки змієборців з драконами, що висвітлює певне місце в “Слові”, де мовиться про токи, на яких молотять ціпами харалужними і тут “живот кладуть” [6].

В Тяняві розповідають про Баняка Шолудивого, а в наддністрянському селі Петриліві (Глумацького району Івано-Франківської області) я записав переказ про Буня, який народився півзвіром-півлюдиною, тримали його в печері, й на залізних вилах подавали Буневі їсти. Аж одного дня забили в бочку й пустили за водою. Місце, де в печері перебував Бунь (Баняк) – це скала поблизу села Лука Монастириського району Тернопільської області. А тому є підстави говорити, що легенда – це явний

відгомін тих подій, коли на зміну язичництву прийшло християнство, й поганських кумирів топили в ріках. Цього Буня кинули в Дністер.

Мав ще одне ім'я загадковий персонаж. Так на Буковині вірили, що на горі Цецино (тепер околиця Чернівців) стояв колись великий замок і в ньому жив велетень на ім'я Цец, або ж Цецин. Ростом був вищий за дерева, а руки його сягали землі. Під велетенськими віями були сховані такі очі, як дві кам'яні брили. Коли Цецин їх відкривав, то вії доводилося підпирати вилами, щоб не закривалися. Поведе він тими очима по околиці, то сім років поля й городи не родять. Багато лиха наробив він людям, а вбити ніхто не міг його. Не було на світі такої сили. Можливо, його називали ще й Чорнобогом (чортом), бо ж поруч стояв давній город Черн, який дав назву нинішнім Чернівцям.

Подібну назву має прикарпатське село Цуцилів, поблизу якого є ще села Волосів, Велесниця на однойменній річці і річки Стримба й Ворона. Цікаво, що в хроніці Матея Стрийковського Стрибог називається Стримбог, а тому назва річки Стримба не може не зацікавити дослідника. Неподалік є села Майдан-Середній (Надвірнянського району) та Грабовець (Богородчанського району). У Грабовці розповідають, що на горі Городищі жив колись цар Горох. Він мав тут великий замок – палац, але дні й ночі проводив під палацом у льохах, бо мав погані очі. Як гляне на людину – та помирає; як на будинок – розіб'є очима будинок. Надвір його виводили із зав'язаними очима. Але одного дня цар Горох розпорядився, аби очі йому не зав'язували, бо він хоче глянути на світ. Та люди не дозволили цьому Горохові вийти з льохи. Із сокирами сміливці поставали за одвірки й, коли цар спробував увійти, йому відрубали голову. Місто пропало, пішло під землю, лиш утворилася там трясовиця, а село сусіднє назвали Горохолино. Горох міг бути Гераклом.

Цікаво, що поблизу цього дохристиянського храму була й торговиця, бо так називається ще й тепер частина лісу поблизу городищ. Про такого ж злоокого Царя-Діда записана мною легенда в Старих Богородчанах. Він спить у Замковій горі, але колись спалив Поле Хиб.

Майданські ліси, де теж стояло колись святилище в дебрі, називаються ще Хоросна, що вказує нам на бога Хорса. Я думаю, що слово це – двочлен і розшифровується як “хороший ріст”. Нині вважається, що “майдан” – тюркське слово. Але величезна кількість сіл з такою назвою може привести нас у глибшу давнину. Так у Майдані Середньому був дохристиянський город-святилище. Місце чи й місто називалося Гупчин, або ж Губчин. Тут теж панував злоокий пан, якому заборонялося дивитись на людей і на світ, бо міг знищити навіть місто. Коли його вивозили на прогулянку, то обов'язково зав'язували очі. І ось одного разу запрягли в карету четверо коней, посадили цього пана із зав'язаними очима й повезли на прогулянку. Було то на Великдень чи перед Великоднем. Губчинські жінки пекли й смажили, приємні запахи лоскотали ніздрі, й пан став просити, аби йому розв'язали очі, щоб він глянув на світ. Фірман його не слухав. Але пан так просив, що той змилювався, зняв з очей по-

в'язку й тут же упав. І все місто Губчин пішло під землю. Пан сказав: “Не шкода! Воно було і так мале”.

Про таке ж божество із зав'язаними очима писав і Д.К.Зеленін. Він звернув увагу на те, що у в'ятській казці відбувається такий діалог: “Здрастуй, ідоле-ідолище!” А ідол просить: “Принесіть мені всі семеро вили; підніміть мої брови...” В білоруській казці такий цар називається Пражором. “І очі в нього запливли, і брови заросли – він нічого не бачить і просить: “Слуги мої, вої вірні, підніміть вилками очі”. В казках Афанасьєва цар-лев просить семеро дітей узяти залізні вила, підставити під старі очі, щоб подивитися на молодця. В іншій казці дід лежить на залізному ліжку, нічого не бачить, бо вії та брови очі закрили. Покликав він 12 богатирів і став наказувати: “Візьміть залізні вила, підніміть мої брови та вії чорні”.

Про Буняку і Шолудивого, що мав відкриту спину, як карпатські нявки, розказували на Волині [7, 95-172]. Досі живі легенди про Буняка й княгиню Ольгу на Золочівщині – про відрубану голову Буня. З життєпису Оттона Бамбергського, який намагався повернути слов'ян до християнства, дізнаємось, що в Щеціні на найвищій із трьох гір, у головному з трьох святилищ, які літописець називає континами, стояв Триглав. Ідол цей мав три голови, золота пов'язка закривала йому очі й уста, щоб не бачив і не осуджував людські слабості. Триглаву був присвячений чорний кінь, якого доглядав один із чотирьох жерців. На стіні висіло сідло Триглава. Коли Оттон зруйнував святилище, то ідол був схований у велетенському дуплистому дубі. За іншим описом три голови ідола означали три царства: небо, землю й потойбічний світ. Якщо це так, то Стрибог міг ототожнюватися із Сатурном [8, 600-601].

Але найімовірніше, що лайка “пішов ти під три чорт!” найпрозоріше натякає на Триглава-Стрибога-Трояна, куди входив і Вій. Так, у селі Вікторові (давня назва Вихторів), де стояв один із монастирів давнього Галича, ще й досі пам'ятають переказ про трьох братів, що на Миколаївській горі (тепер тут стоїть церква Миколая) заснували храм. Три печери, які донедавна були в цій горі, й озерце під горою, входили в цей комплекс святилища. Назву Вихторів слід, мабуть, виводити від вихора-вихтора. На Гуцульщині ще й донині вихір називають вихтором.

Виходить, що автор “Слова о полку Ігоревім” мав усі підстави Вітра – Вітрило й усі вітри назвати Стрибожими внуками, бо ж Вій входив до тріади Стрибог-Триглав [9, 53]. На Збруцькому ідолі Триглав знаходиться у найнижчій зоні, займаючи місця теперішніх християнських святих: Власія, Миколая і Маковія [10, 11-18]. Вбивчий і руйнівний погляд цього бога дає підставу думати, що був це бог війни, як ось Марс, культ якого зливався з Ареєм.

Література

1. *Афанасьєв А.Н.* Древо жизни. – М.: Современник. – 1982. – С. 66.
2. *Гоголь Н.В.* Вий. Повесть. В кн. Собрание сочинений. Том второй. – М.: Художественная литература. – 176. – С.144-180.

3. Мифологический словарь. Л.: Государственное учебно-педагогическое издательство. – 1961. – С.28-29.
4. *Геродот*. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка. – 1993. – С. 194.
5. Літопис руський. – К.: Дніпро. – 1989. – С. 140, 141, 153, 154, 160, 161, 191, 246, 288, 341, 460, 462.
6. Тут і далі. Вл. архів. Записи легенд у комп'ютерному наборі.
7. *Драгоманов М.* Шолудивий Буняк в українських народних оповіданнях. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Т.2. – Львів. – 1890. – С.95-172.
8. Откуда есть пошла Русская земля. Из жизнеописания Оттона Бамберского. – М.: Молода гвардия. – 1986. – С. 600-601.
9. Слово о полку Игореве. – М.: Просвещение. – 1984. – С. 53.
10. *Пушик С.* Криваве весілля на Каялі в кн. Дараби пливуть у легенду (Слов'янська міфологія і «Слово о полку Ігоревім»). – К.: Радянський письменник. – 1990. – С. 11-18.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 04.07.2009 р.
Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Курчівим Р.Ф.*

GOGOLIVSKIY CILIA AND BOUN (BOUNYAC, BOUNO) MANGY AS UKRAINIAN AREY - MARS

S. G. Pushyk

*PreCarpathian National University by V. Stefanyk,
Ivano-Francivs'k, st. Shevchenko, 57; tel. +380(342)59-60-74;
e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

In research new looks are offered on folk-lore-mythological bases not only Gogolivsky Eye-lash but also other appearances, localities and temples, heathen ceremonies and others like that.

Key words: *Cilia, Bun', Array, folk-lore of Carpathians.*